

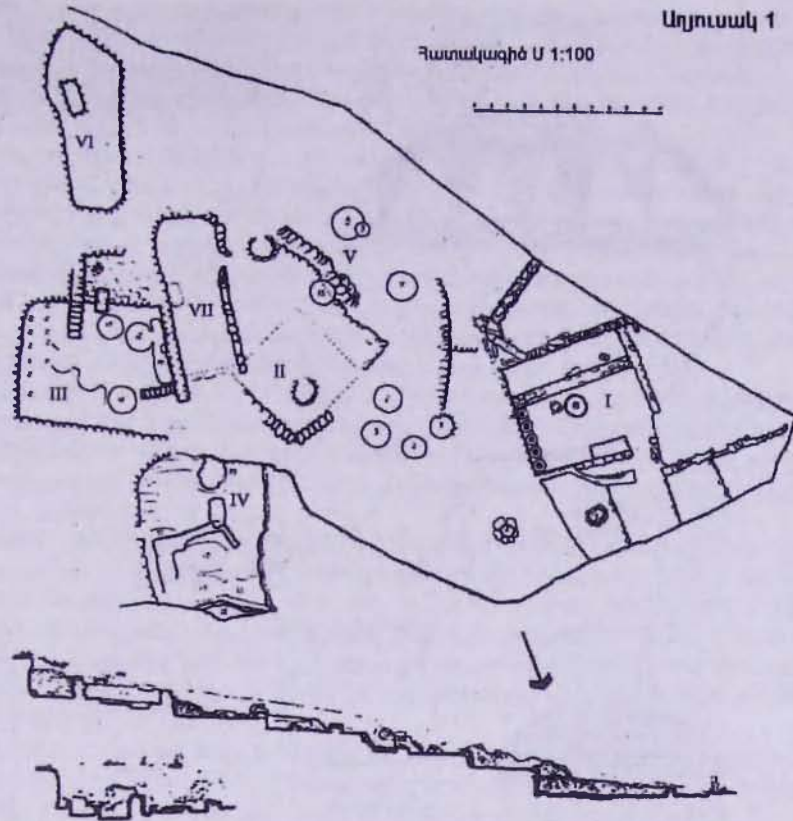
ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ Մ.Թ.Ա. VII-VI դԱՐԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հեաագոտվող ժամանակաշրջանը, որը մասնագիտակիսն գրականության մեջ հայտնի է «հրկաթի լայն յուրացման դարաշրջան» անվամբ¹, հայոց պատմության ընկունային փուլերից է: Ուրարտական տեղաբնակների ղեկավարումը ի հաշիվ հարեան երկրների, Ուրարտու-Ասորեստան հակամարտությունն ու այդ տեղաբնակների անկումը, կիմերների և սկյութների ներթափանցումը Այսրկովկաս, այլ իրադարձություններ, իրենց կնիքը թողեցին տարածաշրջանի վրա, որտեղից հայտնաբերված նյութերը, շարունակելով ու զարգացնելով նախկին ավանդույթները, դրսևորում են և ուրարտական մշակույթի ազդեցությունը, լուսարանում այլևայլ հաղցեր:

Այս առումով առանձին եետաքրքրություն են ներկայացնում և Շիրակավանի դամբարանները, դթանց աեղադրությունը. ժամանակաշրջանի դամբարանները տեղադրված են բարձունքի արևմտահայաց լանջի ստորոտում գտնվող I պեղավայրի ու նրա հարևանությամբ գտնվող խրամուղու տարածքում /աղ. 1/²: Պեղված յոթ դամբարաններից երկուսը գտնվում էին I պեղավայրում: Դրանցից առաջինը, անցնելով վաղ բրոնզի դարաշրջանին պատկանող N3 կացարանի հարավային պատի վրայով, որն արդեն իսկ ավերվել էր այդ կացարանի հասակից 1, 1մ բարձրության վրա անցնող N7 կառույցի սալահատակով, կիսով չափ «կախվել» էր N3 կացարանի մեջ /տես՝ հաաս-կազիծը/: Ինչ-ինչ պատճառներով անավարտ մնացած N7 կառույցն իր եերթին եարավից ու արևելյից շրջափակված էր կանոնավոր միաշար սլառերով, որոնց մյուս մասերը չէին կառուցվել. այս մասում սովեաածոթյան եետքեր չնկատվեցին: Սալահատակի վրա որեէ մյուսի բացակայությունը թույլ չի տալիս հատակեցնել այդ կառույցի թվագրությունը, որը չէր կարող ավելի վաղ կառուցվել, քան մ.թ.ա. II հազ. վերջը: Նման եեթադրության եամար եիմք են եանդիսանում սալահատակից 60սմ խորության վրա հայտնաբերված, թերի վերականգնված կարասի թեկորները. կարասի ձևը, գարդերը, դրանց ստացման եղանակը ընտրոչ են մ.թ.ա. 14-13-յո դարերի խեցեղենին: Հաշվի առնելով և 60սմ շերտի ստկայությունը, ուրը խաթարվել էր դամբարանի կառուցման ժամանակ, առաջարկված թվագրությունը հավանական է թվում: Ժամանակի ընթացքում N7 կառույցը ծածկվել է 55-60սմ եզորություն ունեցող մշակութային շերտով, որի մեջ և «իջեցված էր» N7 կառույցի սալահատակը վնասած, միջին չափերի քարերով պատրաստված N1 դամբարանը /ուղղութ.՝ հյուսիս-արևելքից եարավ-ուրևմուտք, չափ.՝ 2,2x1, 1x0,5մ/: Աջ կողքի պատկեցված, գլխով հյուսիս ուղղված կմախքի գանգի մոտ դրված էին երեք խեցանոթ. մեկի մեջ հայտնաբերվեցին եավի ու ոչխարի առանձին ոսկորներ³: Մյուս մյութերը՝ ուլունքներ, կախիկ, շոթայիկի մաս, ընկած էին վզի շրջակայքում, իսկ դեպի դեմքը բարձրացված ձեռքի մոտ գանվեց ծարիրե օղ. /աղ. II, 1-7/:

Երկրորդ դամբարանը /չափ.՝ 1, 1x0, 6x0,4մ/ գտնվում էր N7 կացարանի հարավային պատից 2,2մ մայր եալի շերտով բաժանված N9 կառույցի հարավ-արևելյան մասում: Հյուսիսից հարավ 9,7-10,2մ, իսկ արևելքից արևմուտք 3-5մ լայնությամբ, միջին մեծության քարերով անփույթ կառուցված, եողաթափի տեսք ունեցող այս կառույցում մշակութային շերտի եզորությունը աասանվում էր 50-60սմ միջև: Այսաեղ եայտնաբերվեցին մ.թ.ա. I եազ. I քառորդով թվագրվող խեցանոթների մասեր, երեք շան և գայլի ու աղվեսի մեկական գանգեր, ինչպես և կովի, ձիու, այծի, եղնիկի ծնոաների մասեր ու ցուլի կոնքոսկր : Ինչ վերաբերում է հյուսիս-հարավ ուղղվածություն ունեցող, միջին մեծության քարերից պատրաստված դամբարանին, ապա այստեղ ևս, աջ կողքին, գլխով եյուսիս պատկեցված

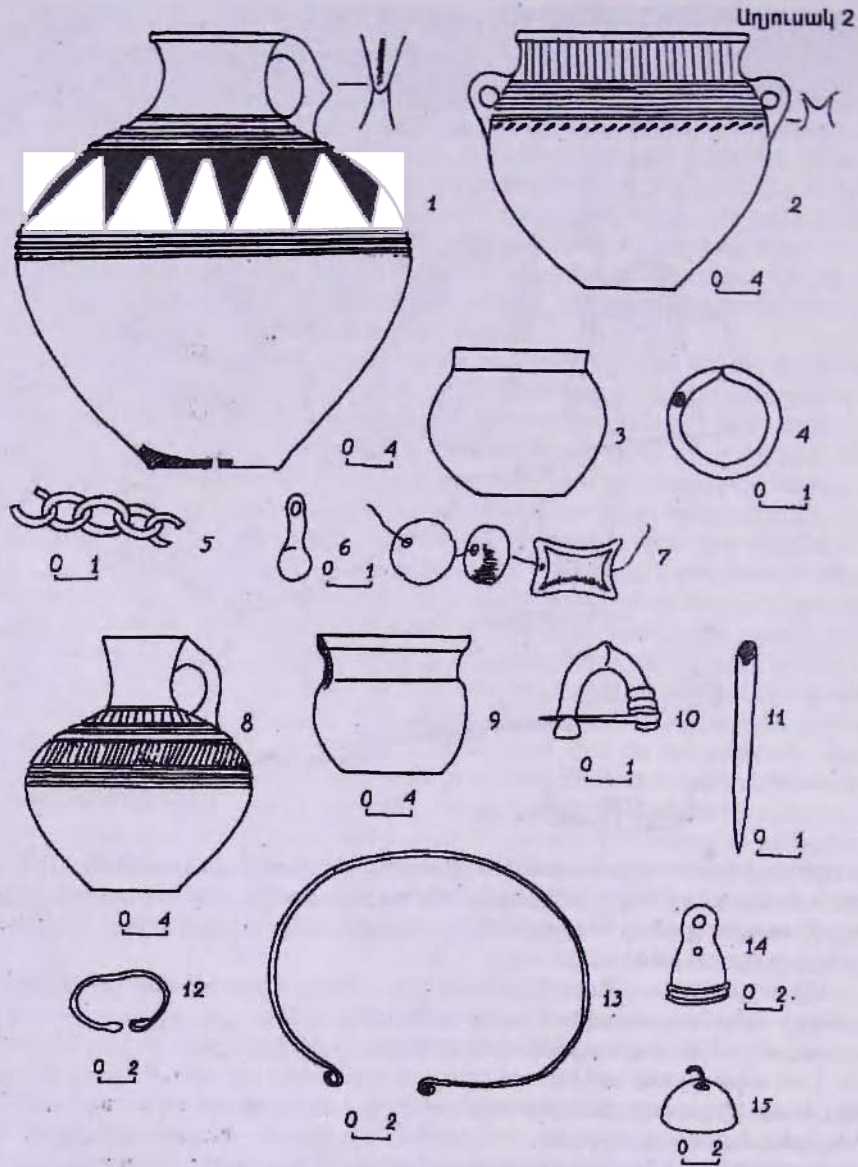
1. А. Мартыросян, Раскопки в Головино, Брест, 1954.
2. Տես՝ Ռ. Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան, Հին Շիրակավան /հնագույն բնակավայրն ու դամբարանադաշար/, «Նագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում», Երևան, 1992, էջ 15-19:
3. Բնորոշումները՝ ՀՀ ԳԱԱ Կենդանաբանության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող Ս. Մեծոյանի:

կմախքի մոտ եղած երկու խեցանոթները դրված էին զանգի զագաթամասում: Վզի մոտ բրոնզե մանյակ էր ընկած: Կոնքոսկրի մոտ հայտնաբերվեց զանգակ և իլիկի գլուխ, իսկ ձեռքին արտարանջան էր եագցված: Այս նյութերից բացի գտնվեցրն մաև ոսկրե եներունի մաս և շիտ /ադ. II 8-15/:

Մյուս դամբարանները, ինչպես նշվեց, գտնվում էին խրամուղու տարածքում: Դրանցից մեկը հասակագծում սևդանած և անք ունեցող խոշոր սալարկղ էր /չափ. երկարությունը 5,4մ, լայնությունը արևմ. մասում 1,6մ. լակ արևելյան հատվածում՝ 1,2մ, խոր.՝ 1,4մ, ուրբությունը՝ արևելք-արևմուտք: Դամբարանի արեմայան կեսում, բացառությամբ սև տուֆից պատրաստված աաշակի, որը տեղադրված էր հարավային պուսփ երկայնքով՝ հարավ-արևմայան անկյունում, այլ նյութեր չհայտնաբերվեցին: Գրեթե քառակուսի /չափ.՝ 1,3x1մ/, անկյուններում թեթևակի կորացող այդ աաշակածև սալը շրջանակված էր 15սմ հաստությոն և 22սմ բարձրությոն ունեցող կողերով: Նման սալ էր դրված և Կարճաղբյուր գյուղում բացված, հետագոտփող ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարաններից մեկում /դաշտ. համարակալմամբ N23, 1972թ./: Այդ սալը /չափ.՝ 1,57x78սմ/ դրված էր չորս քարերի վրա և կրկին դամբարանի հարավ-արևմայան անկյունում էր գտնվում: Այդ սայի աակ /այն հատակից 25սմ բարձր էր/ հայտնաբերվեց զսւնգ, որի մոտ ընկած էր «կաուրի» տեսակի խխուհցներով զարդարված բրոնզե օղ: Նշենք, որ զանգից բացակայում էր սաորին ծնոար: Այդ դամբարանում հայտնաբերվեցին 43 կմախք և բազմաթիվ այլ նյութեր /պեղումները Հ.Հ. Մնացականյանի, նյութեր հրապարակված չէ/: Նման սայեր հայտնաբերված են և Ոսկեհասկի դամբարաններում⁴: Անդրադառնալով Շիրակավանի դամբարանին, նշենք, որ տաշակից փոքր-ինչ արևելք

4. Ա. Ա. Սետրոսյան, *Раскопки памятников Кети и Воскеаска /III-I тыс. до н. э./*, Ереван, 1989, стр. 69-70.

Աղյուսակ 2

անցնող խրամուղին, սվերելով դամբարանի պառի վերին ետավածները, անխաթար էր թողել դամբարանի ստորին՝ մշակութային շերտը: Այդանդ եայանարերվեցին մարդկային երկու գանգ. դրանցից մեկը աաշակի հյուսիսային անկյան մոտ էր, մյուսը՝ դամբարանի եյուսիսային պառի աակ, ուր է եայունաթերվեցին ձիու կտարատված ոսկորներն ու սառքին ծնողը: Կենդանու գանգը և թիակոսկրները, մարդկանց կմախքների եեա, գանվեցին դամբարանի արևելյան պառի աակ: Ձիու գանգի մոտ եայունարերվեցին երեք վաեամիկ, սանձ, գանգակ, դաշույնի շեղքի մաս և կճուռ: Երկու այլ կճուռների ու խոշոր քրեղանի կամ սկուաեղի բեկորներ, միականթ գավաթի մասի եեա, ղնկած էին մարդկանց գանգերի ու ձիու ոսկորների միջե, գթեթե դամբարանի կենարոնական ետավածում: Դամբարանախաուցն անրոզոթյամբ լցված էր եուրով ու աարբեր մեծոթյան քարերով /աղ. III/:

Դամբարան N 4 /չափ.՝ 1,8x0,9x0,9մ/ - արևելք-արևմուտք ուղղվածություն ունեցող այս քարարկղի եարավ-արևելյան անկյանում եայունարերվեց ձախ կողքին պառկեցված,

վարջությունը կծկած ու օխտով հյուսիս ուղղված կմախք: Այստեղ ևս երեք խեցանոթները դրված էին զանգի մոտ, իսկ ձեռքերին եազցված էին բրոնզե ու երկաթե ապարանջաններ. երկաթյա մուշի մակերեսին «զմուսվել էին» կրծքավանդակի մոտ ընկած ուլունքաշարից պոկված մի քանի սարդիոնե ուլունքներ, իսկ քիակոսկրների շրջանում գտնվեցին վանակատե երկու ցլեպ և բազալտե սանդի մաս /աղ. IV/:

Դամբարան N5 - մախորդից 2,5մ արևմուտք գտնվող այս քարարկղը /չափ.՝ 2,6x1,1x1մ: Ուղղութ.՝ հյուսիս-եաղավ/ պարունակում էր աջ կույքին պառկեցված, գլխով հյուսիս ուղղված կմախք: Վերջինիս մոտ դրված էին երեք խեցանոթ, չորս օղ, ապարանջան, զարդավախանիկի բեկոր: Վզի շրջանում գտնվեցին երկու շիզդ, խողովակներ, լուսնաձև զարդ, սարդիոնե ուլունքներ, ճանկաձև կախիկներ և «կաուղի» իվսունջաաեսակ, իսկ դեմքի մոտ՝ դաշույն և երկու դանակ: Դամբարանի եարավ-արևմայան անկյունում գտնվեցին դանակ և երեք միզակ, իսկ արևելյան հատվածում՝ ձխու կմախքի մնացորդներ: Կենդանու՝ արևմուտք ուղղված զանգի մոտ դրված էին սանձի մաս և երկու շիզդ /աղ. VI/:

Դամբարան N6 /չափ.՝ 1,7, 0,7 0,9մ ուղղութ.՝ էյուսիս-հարավ/ - գտնվում էր մախորդից 1,5մ հեռավորության վրա: Այստեղ մարդու կմախքի առանձին մասերը գտնվեցին էյուսիս-արևմայան անկյունում: Դրանց մոտ դրված էին երեք խեցանոթ, բրոնզե մեմյակ, սրոց և օձագլուխ ապարանջանի բեկոր. Դամբարանի արևելյան պատի մոտ հայտնաբերվեցին երկու միզակ և դանակ /աղ. VI/:

Դամբարան N7 - կիսով չափ ավերվել էր խրամուղու քացման ընթացքում: Դամբարանի պահեստնված մասից երևում էր, որ այս քարարկղը ուղղված է եղել արևելքից արևմուտք /պահպանված չափերը՝ 1,4x0, 8x0, 6մ/, իսկ կմախքը պառկեցված է եղել հարավային պատի մոտ: Կմախքից պահպանվել էին թևերի ու ոտքերի առանձին ոսկորներ: Թևերի ոսկորներին հազցված էին երկաթից և բրոնզից պարասաված երեք ապարանջան, որոնցից բրոնզյա մուշը երկծալ է, իսկ երկաթից պարասավածները՝ զանգվածեղ են և կարվածքում ունեն կտր տեսք:

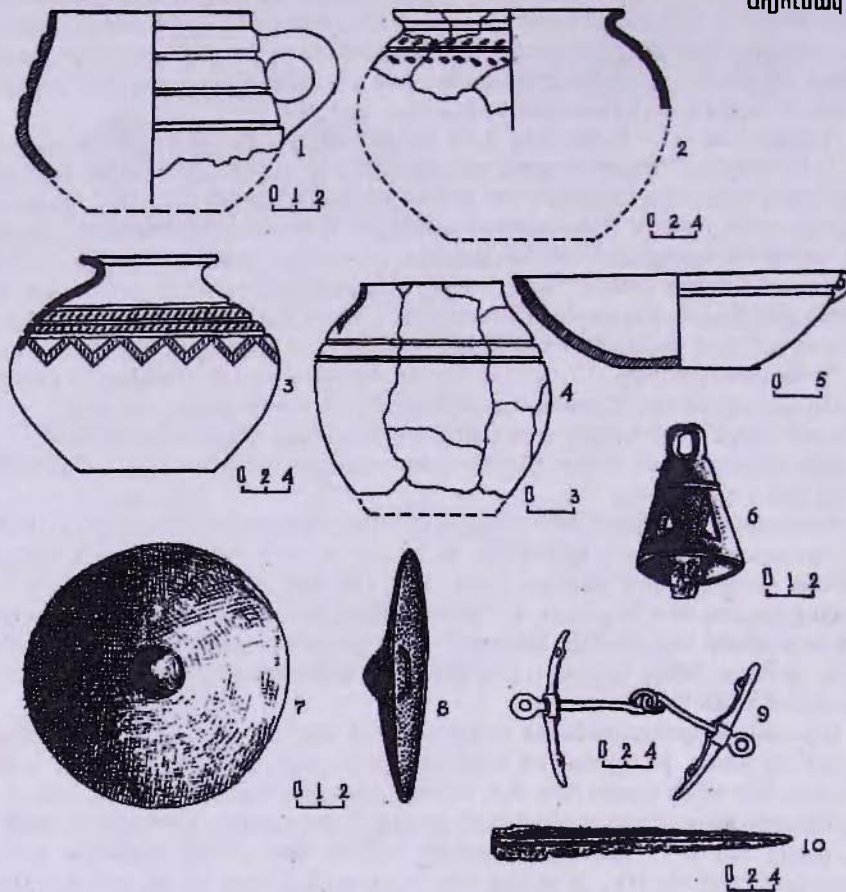
Ավարակելով դամբարանների քննությունը, մշենք որ դրանցից հայանաբերված նյութերի մի մասը, ինչպիսին ևն օրինակ անցքի մեջ բրոնզյա կեռիկով, ոսկրից պաարասաված իլիկի գլուխը /աղ. II_{1,3}/, հերունի բեկորը և բրոնզե շղթայիկը /աղ. II_{5,11} /, կենտրոնական եատվածում կիսազնդաձև անք ունեցող բրոնզյա զարդավախանիկը /աղ. V₄ /, օղերը /աղ. II₄ /, հեռացող, մոտեցող և իրար վրա բերած ծայրերով բրոնզյա ապարանջանները /աղ. IV₅ /, սանդը /աղ. IV₄ / և այլն, երկար են գոյատևում: Դրանք քվագրությամբ համար էական մշանակություն չունեն: Ինչ վերաբերում է մյուս նյութերին, ապա դրանք ժամանակաշրջանին բնորոշ մուշներ են: Դրանցից դաշույնները երեքն են, որոնցից երկուսը միանման՝ ասաիճանաբար մեղացող երկաթյա շեղքերի մասեր են, որոնց երկու երեսներով ընդերկայնական ողեր են ասարված /աղ. III₆/: Չենքերի քերի վիճակը թույլ չի աալիս պարզել դրանց տեսակը: Ինչ վերաբերում է մուշներից երրորդին, ապա այն պահպանում է մաեիկաձև գլխամասով ավարտվող շրջանակավոր դասակ ունեցող դաշույնաաեսակին: Վերջինիս դասակում առկա են 6 մեխ, որոնցով ամրացվել են փայան ներդիրները: Դաշույնի շեղքը ձգված ետանկյունաձև է, որի երկու երեսներից ձգվում են երկուական ընդերկայնական ողեր /աղ. V₁₂/:

Երկաթից պարասաված մման դաշույններ Շիրակավանում հարոնաբերված են և մ.թ.ա. IX-VIIդդ. քվագրվող դամբարաններից: Դրանց շեղքերը, սակայն, գուրկ լինելով ընդերկայնական ողերից, սրվում են ծայրերում: Մաեիկաձև գլխամասով դաշույններ ենաագոավող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում հայտնի են Ակներից /Գեա. Էրմիաաձ, գույք N 16731/, Խրաանոցից, Աստղի-բլուրից և այլն²:

Նիզակներ - ներկայացված են համեմաաբար կարճ /պահպանված մասը 7,5-10սմ/ խոլովակաձև կոթառ և բավական երկար /17-30սմ/ մարտական սայր ունեցող եինգ մմուշով: Բոլոր օրինակների փեարաձև սայրերն ունեն կենարոնական ընդերկայնական ողեր /աղ. V₁₃₋₁₅, VI₇₋₈/:

5. С. Есаия, Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, Ереван, 1976, стр. 186-187.

Աղյուսակ 3

Համադրելով Խրաանոցից հայտնաբերված նմանօրինակ նիզակները ավելի փոքր չափերի նմաշների ետև, Հ. Սարսիբոսյանը եանգում է այն եզրակացության, որ. «մարտական երկար սայրով խոշոր նիզակները լավագույնս կապվում են ուրարտական նմաշների ետև, այն դեպքում, երբ նիզակների երկարությունը, բաղկացած լինելով փոքր չափերի նմաշներից, իր գուգանեոները չունի ուրարտական բնակավայրերում»⁶: Փետրածևաայրով նման խոշոր նիզակներ, մ.թ.ա. VIII-VII դ. նյարերի միջավայրում հայտնի են Ակներից, Թեյշերսիներից, Մասուսից, Աստղի-բուրից և այլ եաշարձաններից⁷: Փետրածևաայրով նիզակները բնորոշ են տեղական մշակույթի և բնական է, որ աեղի մետաղագործները կարող էին բնօրինակել ուրարտական զենքերի որոշ աարրեր և համատեղել դրանք աեղական զինագործական ավանդույթների հետ:

Նյութերի եաջորդ խումբն են ձիասարքի մասերը: Դ-բանցից վաեանիկները ներկայացված են երկա աարրերակով: Առաջին տարրերակը շրջանաձև, կենտրոնում կլաագնրածևա աեաք ունեցող իր է, որի եարր եզրում աոցք կա կաշվե կամ կաորե եիմքին ամրացնելու եամար: Վաեանիկների այս աարրերակի գուգանեոները բազմաբիվ են բրոնզ-երկաբիդարյան եուշարձաններում: Իսկ վերաբերում է վաեանիկների երկրորդ տարրերակին, ապա նշենք, որ երեք օրինակով ներկայացված, բրոնզե այս սկավառակաձև իրերի /տրամագիծը՝ 11,5սմ/ ուտուցիկ մակերեսի կենտրոնում բրզաձև ելուստ կա, խակ եաին՝ գոգավորվաղ մաաում փոքրիկ կամբջակներ են ամրացված /աղ. III, 7/:

6. А. Мартиросян, *Раскопки в Головино*, стр. 68.

7. С. Есаян, *указ. соч.*, табл. 26, 33, 63, 116.

եայտնի են Գավառից /ՀՀ ՊՊԹ, գույք 20-38/, Շիկսեռուից, Մեղրիից, Մակարաշենից, Վանաձորից, Արգիշտիխիից, Կարմիր-դուրից և եետագոտվող ժամանակաշրջանի այլ եուշարձաններից⁸: Նշենք, որ Կարմիր դուրից եայտնաբերված մնուշների վրա առկա են Մարդուրի և Մենուա թագավորների անունները, և իրավացի է Հ. Մարտիրոսյանը՝ նշելով բվագրության համար այդպիսիների ստուգանմուշ եանդիսանալը⁹: Նույնը կարելի է ասել և երկու մնուշով ներկայացված բրոնզյա գանգակների վերաբերյալ: Դրանցից մեկը ետանկյունաձև անցքերով գարդարված կոնաձև իր է, որը երկաթե լեզվակ ունի, իսկ մյուսն առանձնաձև է իրանի սաեուե, կլորացող անցումներով /ադ. II₁₄, III₆/: Այս նյութերի գուգաեեոները Կարմիր-դուրից, Վանաձորից, Երևանի ուրարտական դամբարանից¹⁰ և եամաժամանակյա այլ եուշարձաններից եայտնաբերվածների շարքում են, որոնցում առկա են և Շիրակավանի մնուշից շտարրերվող բրոնզյա սանձեր /եմմտ. Մակարաշենից եայտնաբերվածը/: Վերջիններս, իրենց նախուձներն ունենալով Թեիե-Միալիից, Լուրիսաանից եայտնաբերվածների շարքում¹¹, լայն տարածում են առանում Հայաստանում մ.թ.ա. III եագ. վերջից /Վանաձոր, Արջաձոր, Գեուարեկ-Կալաքենդ և այլն/: Շիրակավանից եայտնաբերվածը, սակայն, վերջիններից տարրերվում է երասանակների թեթևակի կորացող տեքով ու դրանց ծայրելի սկավառակաձև կամ կոնաձև երասանելի բացակայությամբ /ադ. III9/, ինչպես և կտրվածքում ուղղանկյունաձև երասանակի եգրերում տեղադրված կիսաշրջանաձև անցքերի /վաղ շրջանի մնուշների վրա այդ անցքերը երասանակի կենտրոնում են/ ձևով: Այս եատկանիշներով Շիրակավանի մնուշը եիշեցնում է Մեիալիս-Ֆիխեի գանձից եայտնաբերված օրինակը, որը եեղինակի կողմից թվագրվում է մ.թ.ա. X-VII դ.դ.¹²: Տարրեր դարաշրջանների նյութերի շարքում իր գուգաեեոներն ունի և սանձերի երկրորդ տարրերակը, որը թերի պաեալսեված, վրան բրգաձև ելուաոներ ունեցող, կտրվածքում շրջանաձև երկաթյա ձող է: Վերջինիս մեկ ծայրը օղակի անեք ունի, իսկ մյուսի կեուացող ծայրը կտրված է. այդ մասում ամրացվել է սանձի համանման տեք ունեցող կեք /ադ. V₂₂/: Երկաթից պաարաստված մման սանձ հայտնի է Արգիշտիխիից¹³: Այդուեանդերձ, սանձերի այս տարրերակի նախաձները եայանի են վաղ շրջանի եուշարձաններում: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք Գյումրիից պաաաեակա-նորեն եայտնաբերված բրոնզյա մնուշը¹⁴, ինչպես և Գեաարեկ-Կալաքենդից, Մեիսանիից և այլ վայրերից հայանաբերվածները:

Պելուսձների եաջորդ խումբն են կազմում երկաթե դանակները: Վերջիններս պատկանում են կեո կամ մանգաղաշեղ դանակների տեակին, բրոնզից երկուսի կոթաոր շրջանակավոր է. դրանց մեջ պաեպանված են փոքրիկ մեխերով ամրացված իհայտե ներդիթների մնացորդներ: Դանակներից մեկը պատրաստված է երկաթի ամրուջական կաորից /ադ. V₁₆/, իսկ մյուսի շեղքը առանձին է պատարստվել ու անդադրվել կոթի եիմքում արված եդանաձև մեղքվածքում /ադ. VI₆/: Երկաթի ամրոդջական կաորից է պաարաստված և եբրորդ դանակը, որն առաջինից աարրերվում է եարթ կոթով: Դանակներից վերջինի գլսնաձև կոթը եիմքի մասում թեթևակի լայնանալով ձևավորում է յուրաաեակ դասաապան, որտեղ և միջանցիկ անցք է բացված /ադ. V₁₇/:

Ուրաթաական մշակույթի ազդեցությամբ եաակապես մ.թ.ա. VII-VI դ.դ. լայն աարածում գտած այսօրինակ դանակների գուգաեեոները եայանի են Վանաձորից, Մակարաշենից, Ալենրից, Աաաուտից, Հաղպատից /Պեա. Էրմիաաժ. գույք N 16954, 16812/,

8. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, р.84, табл. XXI: Его же - Аргиштихинили, Ереван, 1974, р.84.

9. А. Мартиросян, Армения в эпоху... стр. 219.

10. С. Есаян, Л. Биягов, С. Амаякян, А. Канецян, Биайнская гробница в Ереване, Ереван, 1991, табл. XIV, X₁₄₋₁₅.

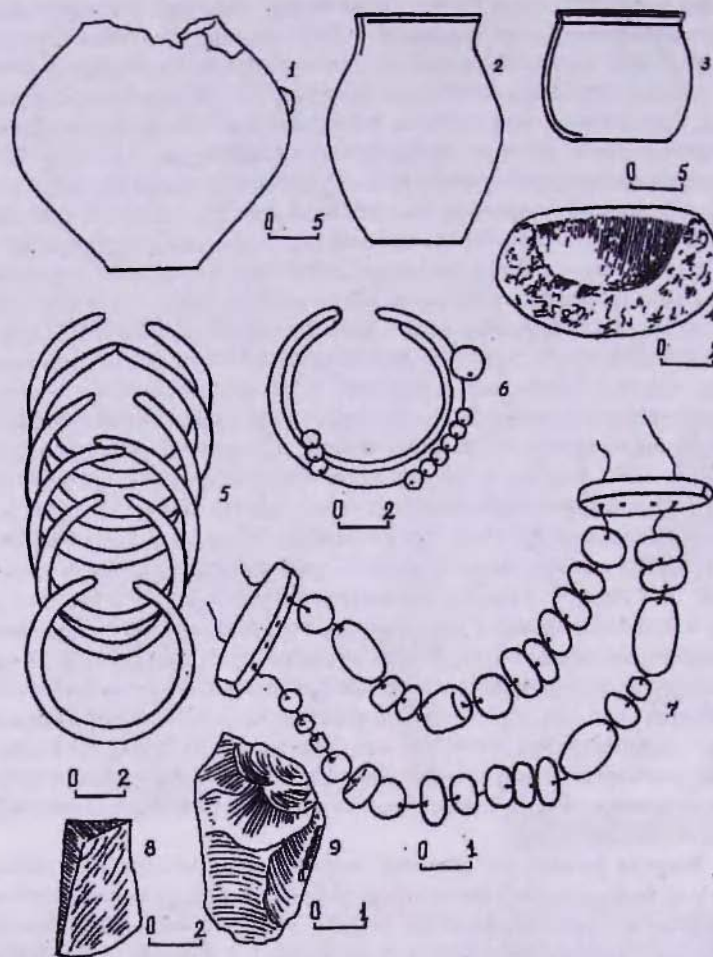
11. Ce. F. Schaeffer, Stratigraphie, Composee et chronologie de L'Asie Occidentale, London, 1948, fig. 252, 266.

12. Д. Корядзе, К истории Колхской культуры, Тбилиси, 1965, р. 30.

13. А. Мартиросян, Аргиштихинили, р. 87а.

14. А. Мартиросян, Армения в эпоху..., р. 49, стр. 125.

Աղյուսակ 4

Լոսի-Բերդից¹⁵, Կարճաղբյուրի N23 դամբարանից և եեսագոտվող ժամանակաշրջանին պատկանող այլ եռշարձաններից:

Ժամանակաշրջանի թնորոշ նյութերից են և գնդիկավոր անսքով ապարանջաններն ա նույնաձև կախիկները /վերջիններս սուկ օղակաձև կախիկ ունեն/, որոնցից շիրակավանյան մնուշի մակերեսին, երեք անհոսմ գույգ-գույգ թթոնգի գնդիկներ են տեղադրված /աղ. V₁₉/: Նախորդ դարաշրջանում անեայա այս զարդերի գուգանեոները եայանի են Խրաանոցից, Իջևանի շրջանից և Դիլիջանից, Սարսքուի ուրարական աճյունաաաիորից և այլ վայրերից¹⁶:

Հետագոտվող ժամանակաշրջանի թնորոշ զարդերից են և երկժալ /աղ. IV₆/, օձագլուխ /աղ. VI₂/, ներձկված մեջքով /աղ. II₁₂/, ինչպես և երկաթից սրսուրաստված, կտրվածքում շրջանաձև անսք ունեցող զանգվածեղ ապարանջանները: Վերջիններիս վաղ մնուշները եայտնի են մ.թ.ա. Լեագ. թվագրվող եռշարձաններից /Լոբատուս, Արթիկ, Ցամաքարերը

ա

15. С. Деведжян, *Лори-Берд I*, Ереван, 1981, стр. 62, табл. XXIII_{3,5}

16. А. Мартиросян, *Армения в эпоху...*, стр. 272, р. 106_{к7}; Б. Куфтия, *Урартский колумбарий у подошвы Арарата...*, ВГМИ-ХИВ, Тбилиси, 1944, стр. 38-40; С. Есаян, *Древняя культура племен...*, стр. 130, табл. 115.

և այլն¹⁷: Շիրակավանի մուշները, սակայն, հայտնաբերված են երկծալ ապարանջանի հետ, որը մ.թ.ա. VII-VI դ. նյութերից է /Լոռի-Բերդ, Սուխսն, Լմաշին, Գյումրի, Խրատանց և այլն¹⁸: Կարևոր են և ներդրում մեջքով մուշները: Այդպիսիները Շիրակավանում հայտնի են մ.թ.ա. IX-VIII դ. թվագրվող դամբարաններից: Ապարանջանների այս անսակը, սակայն, լայն տարածում է գտնում եետագոավաղ ժամանակաշրջանում և հետագա դարերում /Խրատանց, Գավուտ, Բջնի, Դվին և այլն¹⁹, ինչը հաշվի առնելով, եետագոսողները ապարանջանների այս անսակը Աքեմենյան ժամանակաշրջանին բնորոշ նյութ էին համարում: Նորահայտ տվյալները ցույց են տալիս, որ դրանք տեղական ծագում ունենալով, ավալի վաղ են երևան եկել:

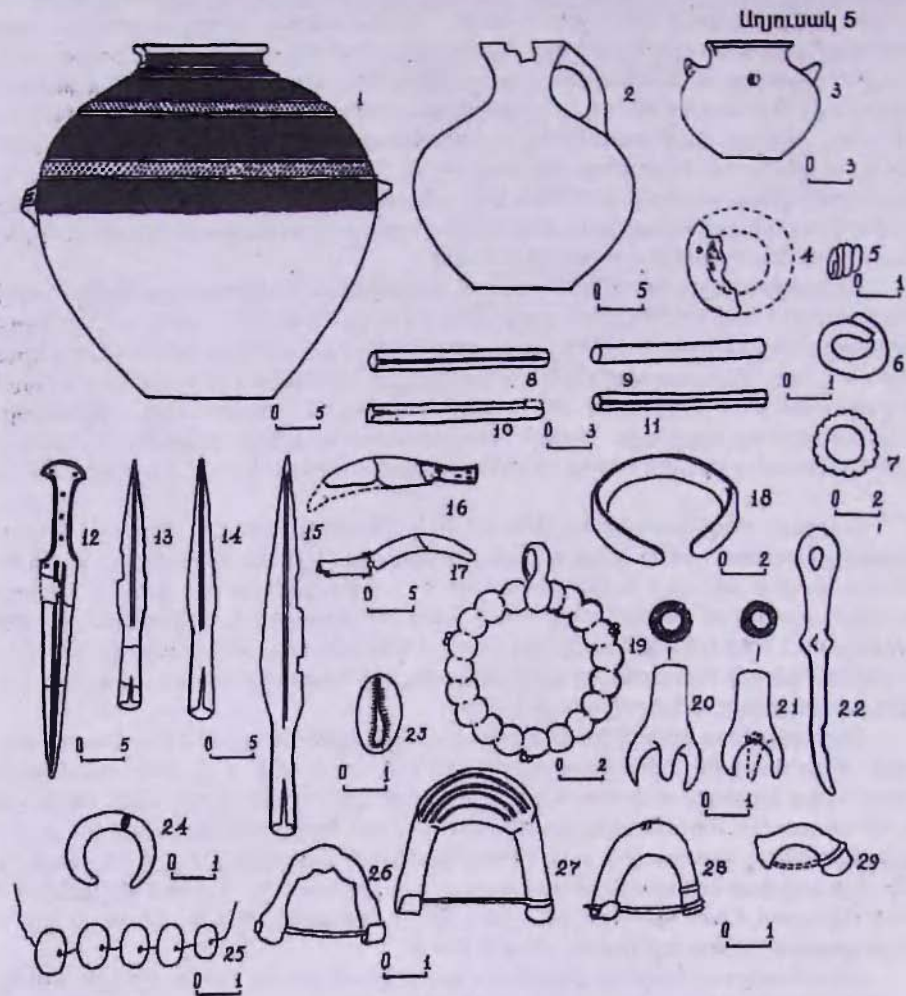
Չարդերի հաջորդ խումբն են կազմում մանյակները: Երկու մուշով ներկայացված այս զարդերից մեկը կարվածքում շրջանաձև, անգարող մակերեսով լրար է, որի եետացված ծայրերը ոլորված են /աղ. II₁₃: Օղակաձև ծայր ունի և մանյակներից հաջորդը, որի իրանը ոլորում է /աղ. VI₆: Այս զարդերի գուգաեետները եետագոտվող ժամանակաշրջանի եուշարձաններում բազմաթիվ են: Դրանք հայտնի են Խրատանցից, Լոռի-բերդից, Շիրակավանից և այլ վայրերից: Նշված եուշարձաններում իրենց գուգաեետներն ունեն և գլանաձև, սմամեջ իրանով և երեք ոսիկներով ավարտվող բրոնզաձույլ կահիկները /աղ. V /:

²⁰⁻²¹ Չարդերի վերջին խումբն են եինգ օրինակով ներկայացված բրոնզաձույլ շիգդերը: Դրանցից մեկը կամարաձև իրան ունի, որի թևիկներից մեկը տափակեցված և ծավված է, իսկ մյուսի վրա ասեղն է ամրացված /աղ. V₂₈: Իրանի նույն ձևն ունի և հաջորդը, ասարեբությամբ, որ մեջքը կենարոնում փոքր-ինչ ուռուցիկ է, իսկ թևիկներից մեկը գարդարված է երեք ելունդագոսիներով /աղ. II₁₀: Շիգդերի այս ասարեբակն իր բազմաթիվ գուգաեետներն ունի եետագոտվող ժամանակաշրջանի եուշարձաններում /Դիլիջան, Լոռի-Բերդ, Կարմիրբուր, Արգիշափիսիսի և այլն/:

Շիգդերից մյուս երկուսի կամարաձև իրանները տափակեցված և ձևավորված անք ունեն. մեկը փոքր-ինչ ձվածիր անքով, ակոսագարող է /աղ. V₂₇/, իսկ մյուսի մեջքն ասամնավոր եգրագիծ ունի /աղ. V₂₆/: Այս շիգդերի գուգաեետները նույնպես բազմաթիվ են եետագոտվող ժամանակաշրջանի եուշարձաններում /Գավառ, Կարճադրյուր, Արգիշափիսիսի, Խրատանց և այլն/: Ինչ վերարերում է շիգդերից վերջինին, ապա այն ունի լայն բացված աղեղնաձև իրան/աղ. V₂₉: Այս իրը եետավոր կեղավով եիշեցնում է Ն. Մառի՝ Ակներում, մ.թ.ա. VII-VI դ., թվագրվող մուշը, որի կամարաձև իրանի ծայրի ելուտը գրեթե գնդաձև է /Պետ. Էրմիտաժ. գույք N16868/:

Հայանաբերված նյութերի վերջին խումբն են կազմում ասարասակ խեցանոթները: Դրանցից ասփորները չոթսն են: Մեկը սև անփայլ մակերեսով, փքուն իրանով և լայն, թթևակի գոգավորվող կաթն վզով անոթ է, որի կլորացող շրթից ոսին է իջնում ձնկաձև, կենարոնակա մասում ելուտա ձևավորող կանթը: Վերջինիս վերին կեսում ասամնավոր հանվածքներ են արված: Անոթի ուսն ու գոակամասը գարդարված են ելունդագոսիներով, իսկ դրանց միջև եղած տարածքը՝ սեղմամբ սաացված ետանկյունաձև պակերներով: Անոթի շրջանաձև, շեշված պակով եգրված հասակի կենարոնում անցք է բացված /աղ. II /: Իրանի նույն ձևն ունի և հաջորդ ասփորը, որի դեպի վեր թթևակի լայնացող վիզն ավաթավում է սթվող շրթով, որից իջնող կանթը աղեղնաձև է: Անոթի թթևակի փայլեցված մակերեսը գարդարված է ակոսագոսիներով ու դրանց միջև տարված թեք զծերով /աղ. II₆: Սափորներից հաջորդի սև անփայլ մակերեսը անգարող է: Նախորդ

17. Հ. Մնացականյան, Հնագիտական պեղումներ Սևանա լճի ցամաքած տերիտորիայում, *Տեղեկագիր*, 1952, 8, տախ. 2; A. Мартиросян, *Армения в эпоху...* стр.194-196; Т.Хачатрян, *Древняя культура Ширака, Ереван, 1975, р. 154.*
18. Ս. Եսայան, Հայաստանի պատմական քանդարանի բրոնզե ապարանջանները, *Տեղեկագիր*, 1964, 2, էջ 88:
19. А. Мнацаканян, Г. Тирация, *Новые данные о материальной культуре древней Армении, ВОН, 1961, 8, стр. 73, табл. II;* А. Мартиросян, *Раскопки в Головино, табл. VI.*

դարաշրջանից եկող ավանդույթները շարունակող և ժամանակաշրջանին բնորոշ եականիչներն /օր. ծնկածև կանթի երուսան ու աամամավոր եանվածքները/ ունեցող այս սափոթները իրենց բազմաթիվ զուգանեմներն ունեն Հայաստանի և եարակից տարածքների եեաագոավող ժամանակաշրջանի եուշարձաններում /Խրասնոց, Աստղի-րլուր, Դիլիջան, Լոտի-Բերդ և այլն/, ինչը չի կարելի ասել վերջին սափոթի վերաբերյալ: Այն ձգված իրան, վողածև լայնացող վիզ ու եոսպսակ շուրթ ունի, որից ուսն իջնող աղեղնածև կանթի վերին մակերեսի կեմարոնով ընդերկայնական ճկվածք է տարված: Ուրաթական նմուշների բավական եաջող բնդօրինակումը եանդիսացող /նմանը գտնված է և Կարճաղբյուրի N 23 դամբարանից սկյութական նեասարքների և մ.թ.ա. VII-VIII դ. այլ նյութերի եեա/ այս անոթի մակերեսը, ինչպես և ուրարտական խեցանոթները /վերջիններիս իրանը ավելի շատ գնդածև է, վզի եիմքը շեշտված է ելունդուգափող և այլն/, վառ կարմիր գույն ունի /աղ. VI/:

Երկկանթ իաշոր անոթներ - մեկը լայն բերանով, կարճ վզով հարթեաասակ անոթ է, որի կլորացող իրանի ուսին, եակուսիր կողմերից, օղակածև կանթեր են ամրացված: Դրանց վերին մասը եոանկյունածև եարթակի տեսք ունի: Անոթի սև, թույլ փաղեցված մակերեսը գարդարված է ակոսներով ու եաաիկներով, իսկ վիզը՝ սեղմելու եղանակով սաացված ուղղաեայաց գծեթով /աղ. VII/: Անոթներից մյուսն /կարաս/ ունի կլորացող իրան, որն

ավարտվում է կարճ վզով և դուրս ձկված շուրթ ունեցող լայն բերանով: Անոթի գոտկասանդում, եակաղի կողմերից, սեղանաձև, գրեթե ասփակ կանթեր են ամրացված, որոնց վերին մակերեսները գարդարված են կտրճ ու լայն ակասներով: Վերին եատվածում թեթևակի փայլեցված. իսկ սառորիում սև խամրած գույն ունեցող այս փոքր կարասի ուսն ու փոքր գոակորող ակոսների միջև եղած տարածությունը լցված է սանրասամ կեաներով /աղ. V./:

Կանթերի մույն ձև ունի և խոշոր անոթներից հաջորդը, տարրերությամբ, որ կանթերի մակերեսը գարդարված է ժամանակաշրջանին բնորոշ, դրոշմելու եղանակով ստացված եռանկյունաձև փոսիկներով: Սև, թույլ փայլեցված մակերես ունեցող փքուն իրանով այս անոթն ավարտվում է կլորացող շուրթ ունեցող կարճ գլխնաձև վզով, իսկ հարթ եասակի վրա անցք է բացված /աղ. VI./: Այսօրինակ անոթներ եայտնի են Ջարխեչից, Թեյշեբանից, Վանաձորից և եեսագոտփող ժամանակաշրջանի այլ եուշարձաններից²⁰:

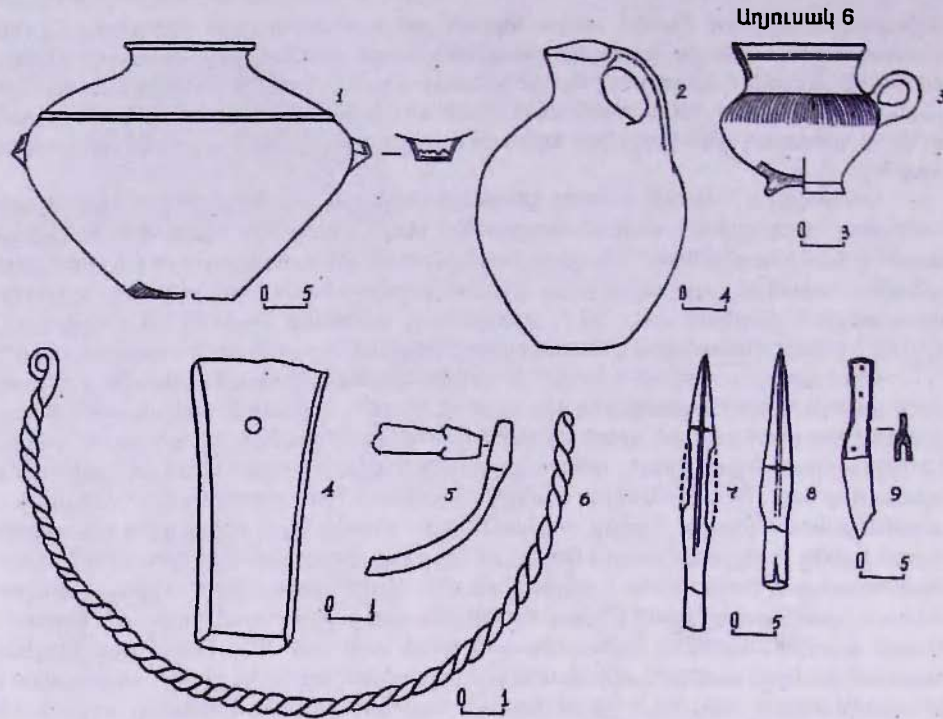
Փոքրածավալ անոթներ-երկուսն են. մեկը սև, թեթևակի փայլեցված մակերեսով կտրճ վզով և դուրս ձկված շուրթով, գնդաձև իրանով կճուճ է, որի ուսին, եակաղի կողմերից, թեթևակի վեր բարձրացված, գրեթե տավակ, կենտրոնում միջանցիկ անցք ունեցող կանթեր են ամրացված: Դրանց միջև, անոթի եակաղի կողմերից, ամրացված են սրկիկաձև ելուստներ /աղ. V./: Առանձին գեղեցկությամբ ու պատրաստման նրբությամբ է առանձնանում գավաթը: Բարձր, թեթևակի դուրս թեքվող վզով ավարտվող այս անոթի փքուն իրանը եսնգչում է բարձր նսաուկով եգերված փոքր հասակի վրա: Անոթի ուսին ձվածիք տեսքով խոշոր կանթ է ամրացված, իսկ վերին մասում գորշ, անփայլ մակերես ունեցող իրանը գարդարված է մուրր մատներով, որը այիքի տպավորություն է թողնում: Անոթի սառորին եատվածը ագաթափայլ սև գույն ունի /աղ. VI./: Անոթներից վերջինը օղակաձև կանթով գավաթ է, որի սև անփայլ մակերեսով երկկոնիկ իթանը գարդարված է երևբ ակոսներով /աղ. III./: Իր նախաձևը նախորդ փուլերում ունեցող այս անոթի գուգանեոները եայտնի են Լուփ-Բերդից, Լճաշենից, Անգեղակոթից և այլ վայրերից:

Նյութերի վերջին խումբն են խոհանոցային, ձեռքով սրստրաստված, անշուր անեքով անոթները: Դրանցից մեկը գնդաձև իրանով, ուղիղ բարձրացող կտրճ վզով կճուճ է, որի ղեղնավարդագույն մակերեսը մրոաված է /աղ. II./: Նույնպիսի ղեղնավուն, մրոաված մակերես ունի և անոթներից հաջորդը, որի եարթեատակ, գրեթե գլանաձև իրանը ավարտվում է կարճ, թեթևակի դուրս թեքված վզով /աղ. IV./: Արոաված, սև անփայլ մակերեսով հաջորդ կճուճի, սառորին կեսում կլորացող իրանը շեշաված անցումով միանում է գոգավորվող ֆարձր վզին /աղ. II./: Անոթների մյուս երկուսի իրանները ձգված, գոակամասում փոքր-ինչ փքուն անեք ունեն: Դրանցից մեկը, որի վիզը նախապես կոարվկուց եեսող դամբարան չի դրվել, գոակամասում սեգմենաաձև ասփակ կանթ ունի, իսկ մյուսն ավարտվում է թեթևակի դուրս թեքվող կաթճ վզով /աղ. IV./: Իրանի ձգված անեքով անոթներից երկրորդին է մերձենում սև անփայլ, մրոաված մակերեսով կճուճը, որն ունի ուղիղ բարձրացող կտրճ վիզ, իսկ թեթևակի կլորացող իրանը գարդարված է երկու ակոսագոաիներով /աղ. III./: Այս խմբի անոթներից վերջին երկուսը անիվի վրա պաաթասաված կճուճներ են. ունեն մեկ ղեպքում սև, թույլ փայլեցված /աղ. III./, մյուսում՝ գորշ անփայլ մակերեսով /աղ. III./ կլորացող իրաններ, որոնք ավարավում են դուրս թեքված և կլորացող շուրթերով: Անոթների մակերեսները գաթղարված են նախորդ դարաշրջանից եկող երկշարթ եասիկներով ու բեկյալ ժապավենի անեք ունեցող գոտիով ու թեք գծիկներով լցված ակոսներով: Զննված անոթների գուգանեոները եայտնի են Արգիշաիիիիվից, Գոլովիճոյից, Վարդեմիսից և եեսագոտփող ժամանակաշրջանին պատկանող այլ եուշարձաններից²¹:

Ավարտելով հայանաթերված նյութերի քննությունը, նկատում ենք, որ դրանք,

20. А. Мартиросян, Город Тейшебани, Ереван, 1961, стр. 119. р. 46; А. Мартиросян, Армения в эпоху..., XXII; О. Խնկելյան, Դամբարանների պեղումներ Կույրիչև գյուղում, ԼՀԳ, 1987, 5, աղ. 1, նկ. 24, 32:

21. А. Мнацаканян, Археологические находки в селении Басаргечар, КСИИМК, 1955, вып. 60, рис.13.

րացառությամբ առանձին դեպքերի /վսեանիկ, գանգակ, սանձ, դսնակ, սափոր և այլն/, տեղական մշակույթում բրնձ արմաաներն ունեցող և եետագոտվող ժամանակաշրջանին բնորոշ եատկանիշները կրող տեղական արտադրանք են: Ինչ վերաբերում է ուրարական արտադրանքին և կամ դրան ընդօրինակող նմուշներին, ապա դրանց առկայությունը, Շիրակին տիրած և դրանով իսկ Կարս-Կուր-Արաքս աանող ճանապարհների եանգուցակետին իշխած ուրարացիների գերիշխանության տակ գտնվող Շիրակավանի եամար, օրինաչափ է: Հետաքրքիր է, որ Շիրակափսնի ամրոցից եայտնաբերված նյութերը նույնպես մ.թ.ա VII-VIII դ. են թվագրվում: Նյութերի քննությունն, այսպիսով, աներկրայորեն փաստում է, որ առաջին պերսվայթում կյանքի բնականոն ընթացքը մ.թ.ա VIII դ. դադաթում է: Նշված ժամանակաշրջանում բնակատեղին տեղափոխվում է բարձունքի գագաթը. իսկ առաջին պերսվայթում գանվող լքված բնակատեղին վեր է ածվում դամբաթանադաշաի: Ուշագրավ է, որ առաջինում րացված եարուսա, ձիերի կմախքներ սրարունակող թաղումները, որոշակյտրեն առանձնանալով մյուսներից, գտյի ճոխության առումով եամեմատության եզր չեն գոնում մ.թ.ա IX-VIII դ. րվագրվող, ավսգանու ներկայացուցիչներին պատկանող դամբարանների պարունակության եեա եամադրերու ընթացքում, եեսագոտվող ժամանակաշրջանին պտտկանող դամբարանների գույքը ավելի քան եամեսա է: Այս երևույթների պաաճաոր րացաեայտում են ուրարական արձանագրությունները: Արգիշտե Ա-ն շուրջ 785 և 774 թ.թ. արշավում է Էրիախի, իսկ նրա որդի Սարգուր Բ-ն 7-8 անգամ արշավելով Էրիախի, նշում է, որ երկու աարում կաաարած արշավանքների ընթացքում գերեարել է 30142 մաղղ, աաթել եագարավոր անասուններ, կողոպտել 150 ամբար, ավերել քաղաքներ²²: Այդ քաղաքներից մեկը Շիրակավանն է եղել և բնական է, որ մաթղկանց գերեարումը, ավսրառությունները սնանկացրել են մնացած բնակչությանը. դսմբարանների գույքի ակնառու տարբերությունը /եամեմաաած մ.թ.ա IX-VIII դ. դամբարանների եեա/ այլ րացատրություն չի գանում:

22. Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, стр. 254, 284-286.

ПОГРЕБЕНИЯ ШИРАКАВАНА VII-VI ВВ. ДО
НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

О. ХНКИЯН

В Ширакаване в слоях 3-2 тысячелетий раскопаны семь погребений. Это каменные ящики, перекрытые каменными плитами с ориентацией север-юг, восток-запад, северо-восток-юго-запад. Захоронения двух тинов, групповые и одиночные. Сопутствующий инвентарь представлен орудиями труда, керамикой, оружием, украшениями. В двух захоронениях найдены скелеты лошадей и детали конской снасти. По материалам эти захоронения датируются 7-6 веками до н.э. Инвентарь этих погребений более скромн, чем инвентарь захоронений 9-8 веков до н.э. Ширакавана. Главной причиной спада и обнищания местного населения, думаем, урартские нашествия.